

Concomitàncies entre els balls de diables catalans i les «diabladas» d'Amèrica del Sud

Jordi Rius i Mercadé

El ball de diables, un ball parlat.

El Ball de Diables té l'origen en un entremès on es representa la lluita entre el bé i el mal. L'Arcàngel Sant Miquel i els seus àngels s'enfronten a les forces malignes representades per Llucifer i els seus diables. El folklorista Joan Amades data la primera representació d'aquest entremès l'any 1150, en motiu de les noces del Comte Ramon Berenguer IV amb la princesa Peronella, filla del rei Ramir el Monjo d'Aragó.

En el segle XIV s'instaura una nova festa, el Corpus Christi. Sorgeix una processó al carrer on s'aglutinen diversos elements (teatral, rituals, simbòlics...) que donen peu a un extraordinari espectacle itinerant integrat per danses paganes i religioses, entremesos, elements de bestiar i personatges bíblics. A les viles de Barcelona, Lleida, Cervera, València i Tarragona descobrim que a les seves processons de Corpus del segle XV surt al carrer l'entremès de la lluita de Sant Miquel amb Llucifer. També tenim notícies d'aquest entremès fora de l'àmbit dels Països Catalans, com a Saragossa o a Múrcia. Però cal dir que són els països de parla catalana qui conserven aquella teatralitat medieval com a base sòlida que es perpetua al llarg dels segles, conservant i evolucionant meravelles úniques de teatralitat medieval com el Misteri d'Elx, el Cant de la Sibil·la mallorquí, o els diversos seguicis populars del Principat com ara el de Berga, Tarragona o Vilafranca.

Per fer-nos una idea d'aquelles representacions ens podem fixar en l'actual "Salt de Maces" de la Patum de Berga, on Sant Miquel, amb la seva llança, venç els diables, perseguint-los per la petita plaça de Sant Pere. S'utilitza el mim, el gest i la dansa, tot un ventall d'elements coreogràfics que aporten un marcat caràcter al·legòric a la representació.

Aquests entremesos medievals desfilen per la ciutat acompanyats d'unes plataformes mòbils anomenades Roques que aporten l'escenografia a les representacions – encara es conserven avui dia a la processó de Corpus de la ciutat de València. Al Principat aquests carros mòbils desapareixen per diversos motius, principalment a causa de les crisis econòmiques, i els personatges de peu acaben desfilant sols, prenent tot el protagonisme.

És en el segle XVI amb l'humanisme que arriba la paraula i comença a incorporar plenament el text a les representacions. Els personatges s'humanitzen, els diables perden les màscares i incorporen parlaments a la seva dansa, i neix el ball parlat, neix el Ball de Diables. El diable evoluciona d'una manera molt particular en els balls parlats. Aquest personatge absorbeix les característiques del diable del teatre medieval, burleta, satíric i fins i tot grotesc. Els anomenats balls parlats són característics de l'anomenada Catalunya Nova i els podríem definir com a representacions de teatre popular de carrer on es combina la dansa, el text i, en determinades ocasions, el cant. Tenim diverses tipologies de balls parlats com ara els hagiogràfics, és a dir, de vides de sants i santes, com el Ball de Sant Bartomeu, el Ball de Santa Magdalena o el Ball de Santa Margarida, balls parlats de bandolers, com el Ball de Serrallonga, balls parlats satírics,

com el Ball de Dames i Vells o el Ball de les Criades, balls parlats de guerres històriques, com el Ball de Moros i Cristians, o balls parlats de tradició religiosa, com el Ball de Diables – com els centenaris de Sant Quintí de Mediona, Vilafranca, Tarragona, Arboç, Torredembarra o la Riera de Gaià, entre d'altres.

La importació de cultura popular a Amèrica.

Totes aquestes danses i entremesos que surten a les processons medievals tenen una clara funció pedagògica enfront el poble analfabet. L'Església ho utilitza per mostrar i difondre la seva doctrina d'una manera plàstica, podríem dir multimèdia. Mitjançant un espectacle festiu i espectacular es divulga la història sagrada, a més de la seva ideologia i moral, i, sobretot, s'ensenya qui són els bons i qui els dolents.

Amb la conquesta d'Amèrica l'arribada de la religió cristiana va ser un xoc frontal a les creences dels indígenes. Calia ensenyar la doctrina, fer pedagogia i plasmar que la religió dels conqueridors era la bona i la veritable. Així doncs els missioners que desembarquen al continent es serveixen d'una eina que ja s'utilitzava des de feia ja moltes dècades al vell continent: la dansa i la teatralitat popular. S'importa cap a Amèrica moltes de les danses i els entremesos que desfilen a les processons de Corpus. Era una bon instrument per adoctrinar, per les bones o per les males, als indígenes.

L'Església ja tenia una experiència mil·lenària en la lluita contra les creences i els ritus pagans i pre-cristians del poble europeu. Sabia que la millor manera de lluitar contra ells era la readaptació i l'acomodament d'aquests dins les cerimònies cristianes. Moltes de les antigues festes dels indígenes americans s'acaben readaptant al calendari imposat pels conqueridors i les antigues divinitats autòctones es van redefinint fins a convertir-se en figures diabòliques representants del mal que lluiten contra els representants del nou poder diví i que desfilen en les noves processons del continent americà. El ball de diables és un element de cultura popular que venia com anell al dit per ajudar a la demonització de les divinitats autòctones.

Podem trobar, doncs, punts de contacte evidents entre els ball de diables catalans i els sud-americans? Parlarem dels Bailes de Diablos, les Diabladas o els Diablicos americans que presenten clares concomitàncies amb els nostres balls de diables. Veiem tres exemples.

La Diablada d' Oruro.

El Carnaval d'Oruro a Bolívia, declarat Patrimoni Oral i Immaterial de la Humanitat per la UNESCO, inclou l'anomenada Danza de la Diablada, una dansa amb parlaments on es representa el *Relato*: la lluita de l'*Arcàngel San Miguel* contra *Lucifer*, la *diablesa China Supay*, *Satanàs* i els *diablos* que els acompanyen. Els investigadors opinen que el 'Relato' fou introduït pel mossèn Montealegre l'any 1818 copiant els parlaments del ball de diables català. Tot i així els diables d'Oruro ja es documenten al segle XVIII.

La representació del *Relato*, dedicada a la *Virgen de la Candelaria*, inclou els set pecats capitals representats per set diables ballant en dues fileres, amb Lucifer, la diablessa i Satanàs com a caps de les forces del mal enfront a Sant Miquel que es col·loca al capdavant de la comparsa. La seva coreografia enllaça clarament amb els balls parlats

on els balladors també es distribueixen jeràrquicament en dues fileres, encapçalant la dansa els personatges principals. L'antropòloga del Ministerio de Cultura de Bolívia, la senyora Julia Elena Fortún, manifesta que l'esquema coreogràfic de la Diablada prové dels balls de diables del Penedès i Camp de Tarragona.

Aquests diables bolivians, així com la majoria dels diables de l'Amèrica del Sud, porten unes màscares que han evolucionat amb els segles enmig del sincretisme, la fusió de la cultura europea amb la cultura indígena. També molts investigadors han desenvolupat teories que expliquen la simbiosi entre els diables i les antigues divinitats indígenes.

Baile de diablos de Cobán.

Un segon exemple el trobem a Guatemala. En aquest país trobem el Baile de Moros y Cristianos, el Baile de Diablos, el Baile de los siete vicios y las siete virtudes i, molta atenció, el Baile de San Jorge o la Sierpe. El Baile de Diablos de Guatemala és una dansa amb parlaments i inclou 13 o 14 personatges representant cadascú un vici o una malaltia. El cabdill és el Diablo Mayor que s'acompanya de pecats com la luxúria, l'enveja o malalties com la diabetis. Al final de la representació el Diablo Mayor convida als altres a cremar-se amb ell a l'infern i s'utilitza de pirotècnia, element que també enllaça amb el ball de diables català.

El Middle American Research Institute de la Tulane University de New Orleans ens ha fet arribar un llibret publicat l'any 1958 sota el títol "Texto de un Baile de Diablos". Es tracta de la transcripció d'un manuscrit amb els parlaments d'un ball de diables recollit a la ciutat de Cobán a Guatemala per l'acadèmic Gustavo Correa l'any 1953 – encara avui es representa aquesta dansa parlada. Si llegim el text hi trobem el Diablo Mayor, és a dir Llucifer, amb 10 diables anomenats Diablo Primero, Diablo Segundo, ... i així successivament fins al desé. També apareixen dos personatges més: la Muerte i el Mico. Els parlaments segueixen un model molt semblant als balls de diables del Garraf (Sitges, Vilanova i Sant Pere de Ribes) : el Diablo Mayor ordena als diables que escampin el pecat i el vici per tot el món. Llavors cada diable explica al seu cabdill quines entremaliadures ha fet i el Diablo Mayor li contesta i li dóna consell. El professor Correa escriu que falten parlaments en aquest llibret com, per exemple, els de l'Àngel.

Transcrivim un parlament del *Diablo noveno* i la contesta del *Diablo Mayor*:

Diablo noveno

Yo me meto en los billares
Buscando a los jugadores
Por verlos echar barajos
Y hacerlos hablar horrores.

Cuando se encuentran un pobre
Como ellos siempre han deseado
Luegito le dan la caída
Porque le echan el cruzado.

Mientras ese dado votan

Luego le sacan el prieto
Y le dicen al sujeto
Usted ha perdido, alce la otra.

Aquel infeliz se atonta
Al ver jalar su dinero
Y diciendo, el angel salero
Per la vuelvo a parar.

Los otros no están contentos
Hasta que lo ven desnudo
Con la mano en la quijada

Haciendo cara de mudo.

Cual llora el taúr sin consuelo
Cuando ya no le dan caja,
Coge, y muerde la baraja
Y se arrastra por el suelo.

Llorando su inmenso desvelo
Al ver que perdido está,
Ya muy triste se va
Diciendo muy desvalido:

Ya que todo lo he perdido
Llora corazón llora!
Mas, yo les he de seguir
Insistiéndoles que juegen.
Haré que pase un disgusto
Y unos a otros se pegén.

Diablo mayor

A todos esos ociosos
Que se mantienen jugando
Decirles que en mi billar
Yo los estoy esperando.

A continuació podeu fer un exercici de comparació. Transcrivim un fragment del Ball de Diables de Ribes, del Garraf, on també tenim 10 diables que es presenten un a un davant Llucifer:

Diable Segon:

Llucifer, sòc dels vostres servidors
ja sabeu que el meu treball
és anar amunt i avall
com rateta als balladors.

Certs joves jugadors
que en ronden per la vila
a l'infern en faré una pila
com el campanar de Reus.

Senyors i mals hereus
aduits a la dropada
i en una altra llotregada
que en conec de cap a peus.

Aquest món és un fandango

és molt tonto qui no el balla,
sigui orquestra, sigui gralla
millor si toquen el tango.

Avui escampà al rigu-rango
tothom va molt ben vestit
no es coneix pobre ni ric
si les trampes fan carrera
a l'infern al meu radera
tot el poble aconduït.

Llucifer:

Molt bé va la contradansa
del modo que tu l'expliques
si toquem tantes musiques
alguns pagaran la pansa.

Els balls parlats catalans utilitzen durant la representació l'anomenada Passada, un element coreogràfic que consisteix en realitzar una petita dansa per marcar un canvi d'escena o l'entrada de nous personatges. El Baile de Diablos de Cobán també utilitza aquest element coreogràfic ballant una *Contradanza* per marcar canvis d'escenes.

Així doncs encara que, de moment, no hem trobat documentació que ens certifiqui l'origen català d'aquest ball de diables de Guatemala, sí que podem establir concordances amb els balls de diables catalans.

Diablicos de Túcume.

El tercer exemple prové del Perú. La Danza de los Diablicos de Túcume ja apareix documentada el segle XVIII en el volum Trujillo del Perú on apareix una il·lustració de

la dansa dels diables lluitant amb Sant Miquel. També es tracta d'una dansa amb parlaments. Participen uns 10 intèrprets que ballen en dues fileres acompanyats per un timbal i una *Chirimía*, nom d'instrument de doble canya que també trobem documentat des d'antic a casa nostra tant en la música culta (cobles de Ministrers) com derivacions en la popular (les actuals tarotes, tibles o tenores de les cobles de sardanes).

Encapçala el ball el *Luzbel* i els set pecats capitals representats per set diables. Enmig de la dansa, cada pecat recita el seu vers presentant el seu mal i la intenció de corrompre els homes. *L'Arcángel Miguel* és representat per un nen amb una espasa a la mà i ataca Luzbel provocant una lluita d'espases entre els dos personatges, vençant finalment el bé sobre el mal.

Transcrivim a continuació el parlament del Diable de la Gula:

Diablo de la Gula

Yo soy la gula
He pecado sucio y feo
Y con ella te prometo
Para pervertir con este vicio
A los hombres influyentes
Para la paz en su pies.

Antigament els Diablicos també recitaven les anomenades *Relaciones*, uns versets irònics improvisats que deixaven anar de tant en tant. Aquests versos ens recorden als versos satírics dels diables catalans. Avui dia les Relaciones ja quasi s'han perdut però s'han recollit algunes:

Yo soy el diablo más grande
Diente de palanca
Que desde los infiernos vengo
En busca de " ña Juliana"

Yo soy el diablico más chiquito
Ojo de candela
Que desde los infiernos vengo
A llevarme a " ña Manuela"

Aquests versos ens recorden a la fórmula utilitzada pels diables catalans per ironitzar sobre certes persones :

Diable sóc d'aquest ball
Diable sóc i seré
Més m'estimo ser diable
Que barber d'aquesta vila.

Diu la tradició oral de Túcume que aquesta dansa ja es representava al segle XVI. Explica que els espanyols, per tal de sotmetre els indígenes al culte catòlic, es disfressaven de diables a les nits i sortien de les antigues piràmides dalt d'un carretó i es passejaven per tots els carrers. Amb el temps el carretó va deixar de sortir i els diables començaren a ballar. Això també ens recorda a les Roques medievals que encara avui podem veure a la ciutat València.

Hem vist tres exemples de danses de diables sud-americanes i com podem establir paral·lelismes prou clars amb els balls de diables catalans. Però això no acaba aquí, hem localitzat l'existència de danses de diables a molts altres països del continent – algunes no tenen parlaments. Tenim los Diablos Danzantes de Corpus a Veneçuela, com *los Diablos de Yare*. A Nicaragua el Baile de Diablos de Jinotepe. A Mèxic el Baile de

Diablos de la Costa de Oaxaca. Els Diablos del Carnaval de Riosucio a Colòmbia. També hem trobat la Danza de Diablos a El Salvador juntament amb altres danses com la Danza de Moros y Cristianos, la Danza de San Bartolo y los Diablos, Danza de los Viejos i fins i tot una Encamisada de San Antonio Abad. Segur que ens deixem moltes més referències, només cal navegar una mica per internet per adonar-se de la quantitat d'informació que es pot trobar.

Veient totes aquestes dades i referències podem concloure que hi ha molta feina fer. Existeix una via d'investigació encara per obrir ja que no s'han realitzat gaires estudis sobre la importació de la cultura catalana a l'Amèrica del Sud. Creiem que ens podem trobar sorpreses molt grates i que, fins i tot, podria ajudar a entendre i a conèixer millor els elements de la cultura popular del nostre país.

Recomanacions

Bibliografia:

DDAA. **Els balls parlats a la Catalunya Nova (Teatre popular català)** Col·lecció L'Agulla. 1992. Edicions El Mèdol.

DDAA. **El Ball de Diables de Tarragona. Teatre i festa a Catalunya.** Tarragona: Edicions El Mèdol 1993.

Max Harris. **Carnival and Other Christian Festivals.** University of Texas Press. 1 Dec 2003
http://books.google.com/books?id=HgWOD2ZT_A4C&dq=max+harris&prev=http://books.google.com/books%3Fq%3Dmax%2Bharris&pg=PP1&printsec=0&lpq=PP1&sig=IXp3JK-8CWPKwavmEXdZfAKIXIs

Pàgines electròniques:

El culto subversivo en "Los Diablicos de Túcume", danza dramática peruana. Article sobre els Diablicos de Túcume per Wilma Feliciano, cap del Departament de Llengües Estrangeres de la State University of New York, especialitzada en teatre hispanoamericà. Publicat a la revista el Dragabales :
<http://usuarios.lycos.es/diableriera/draga070904/article.htm>

Amics del Corpus de València:

http://www.corpusvalenciaamics.com/index_v.html

Trujillo del Perú, il·lustracions del Perú del segle XVIII :

<http://www.cervantesvirtual.com/FichaObra.html?Ref=300005&portal=39>

San Miguel, Diablada de Oruro

Diablada de Oruro

Diablada de Oruro

Baile de Diablos de Guatemala

Diablicos de Túcume. Il.lustració del segle XVIII

Diablicos de Túcume

Diablicos de Túcume

Diablicos de Túcume

Diablos de Yare, Venezuela

Diablos de Yare, Venezuela

El Salvador. Diablo de la Danza de San Bartolo y los Diablos.

Ball de Diables de Vilanova i la Geltrú

Ball de Diables de Vilafranca

Ball de diables d'Igualada

Salt dels Diables. La Patum de Berga.

Ball de Diablers de Vilanova

Ball de Diablers de la Riera de Gaià